

Keller, Jan

Deset let rizikové společnosti

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. G, Řada sociálněvědná. 1996, vol. 45, iss. G38, pp. [7]-27

ISBN 80-210-1418-0

ISSN 0231-5122

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/111288>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAN KELLER

DESET LET RIZIKOVÉ SPOLEČNOSTI

Ten Years of Risk Society

Abstract: This paper commemorates the anniversary of the origin of the term „risk society“. It describes the dangerous elements in the development of modern society and investigates the evolution of Ulrich Beck's views concerning these problems. It deals also with some political consequences of increase of endangerment within modern society. It reveals how much Ulrich Beck contributed to the fact that sociology should return to the research of ecological consequences of its evolution and the ecological determinants of the possibilities of growth.

„V situaci globálního ohrožení si člověk uvědomuje, že dýchá tak jako rostliny a žije z vody tak jako ryby. Dochází tak k narušení těch vrstev lidského vědomí o přírodě, které podporovaly dualismus ducha a těla, přírody a člověka. Stává se citelnou vzájemnost mezi zemí, rostlinou, zvířetem a člověkem, tváří v tvář společným ohrožením se stává citelnou solidarita všeho živoucího.“ (Beck 1988: 99)

Uplynulo právě deset let od publikování přelomové knihy Ulricha Becka nazvané „Riziková společnost“ a nesoucí podtitul „Na cestě k jiné moderně“. Během onoho desetiletí vznikla řada nových globálních rizik a autor přidal další tři knihy specifikující pojem riziková společnost¹.

Nový termín záhy ve světové sociologii zdomácněl, tím spíše, že je svázán s podnětným vstupem do probíhající debaty o skutečné povaze moderny, o celkovém smyslu procesu modernizace a zasahuje také výrazně do dnes módních debat o nástupu doby postmoderní. Pojem se stal natolik užívaným a nosným, že nebude od věci, povšimne-li si ho také naše sociologie.

1 Jedná se o práce „Gegengifte“(1989), dále o sborník esejí nazvaný „Politik in der Risikogesellschaft“(1991) a obsahující rovněž komentáře předních německých politiků a nejnověji o analýzu z oblasti sociologie politiky „Die Erfindung des Politischen“ (1993).

PRODUKCE RIZIK JAKO PODSTATNÝ RYS MODERNÍ SPOLEČNOSTI

Moderní společnost, jak ve své kapitalistické, tak socialistické podobě, systematicky produkuje své vlastní ohrožení. Při jejím běžném, normálním fungování se kupí tak závažná rizika, že to zpochybňuje samotnou rozumnost jejích základů a jejího chodu. Zaujetí pro zvyšování své vlastní produktivity přitom činí společnost slepou vůči hrozbám, které na každém kroku plodí.

Rizika, jež moderní společnost zcela rutinně produkuje, se kumulují a posléze spojují do podoby globálního ekologického ohrožení. Již dávno to nejsou okrajová rizika, jejich rozsah vzrostl natolik, že se stala kontrolovatelná pouze okrajově.

Tváří v tvář novým a hrozivým rizikům roste za fasádou rutiny zarážející bezradnost. Bezradnost se stává základem dnešního konsensu, stala se hlavním řečníkem na všech stranických konferencích, obsazuje katedry na vysokých školách a dochází dokonce k její internacionalizaci. Ve společenských vědách ji zpravidla poznáme podle předpony post-. Opevnila se v hospodářské oblasti a nutí průmyslové podnikatele i farmáře používat stále více chemie. Nastupuje všude tam, kde ekologické analýzy mají vyústit v návrhy na řešení. Ekologický problém tak není primárně problémem našeho přírodního prostředí. Je to problém naší společnosti a jejích institucí. Ekologická krize je v prvé řadě krizí průmyslové moderny, která dokáže své vlastní ohrožení industriálně vyrábět, komerčně využívat, přírodovědně legitimovat a politicky podle potřeby zbezděčňovat.

Moderní masově produkovaná rizika jsou něčím zásadně odlišným od hrozeb, které vždy v dějinách ohrožovaly lidský rod. Hrozby typu morových epidemií či hladomorů mohly být považovány za výraz vnějších zásahů, ať již v podobě boží vůle či osudu. V případě rizik vyráběných moderní společností je autorství zcela nepopíratelné a tradiční formy transcendentálního alibismu jsou zcela nepřesvědčivé. Morové rány, hladomor a přírodní katastrofy, jež provázely dějiny lidstva, nejsou „riziky“, protože nejsou důsledkem lidského rozhodování, které vychází z úvah o technicko-ekonomických výhodách. Dnes je tedy hlavním zdrojem rizik nikoli nevědění, nýbrž vědění. Nikoli snad nedostatečné, nýbrž nadměrné ovládnutí prostředí.

Také v rámci samotné moderní společnosti však došlo k výraznému posunu v nakládání s riziky. Klasický industrialismus minulého století dokázal tváří v tvář rizikům, která sám produkoval, vyvinout poměrně dobře fungující síť pravidel k jejich zvládnutí. Mezi tato pravidla patřila snaha o podloženou exaktní kalkulaci výše rizik v nejrůznějších oblastech, různé systémy pojištění, výpočty odškodnění a kompenzace vzniklých ztrát. Všemi těmito způsoby byla do oblastí nejistot a potenciálních ohrožení vnášena určitá racionalita.

Problém je nyní v tom, že současná rizika jsou takového charakteru, že v minulosti vypracovaná ochranná opatření při konfrontaci s nimi ztrácejí svůj smysl. Riziková společnost začíná tam, kde společenské mechanismy slibující záru-

ky jistot tváří v tvář hrozícím nebezpečím naprosto selhávají. Jestliže však běžná, rutinní mírová rozhodnutí vedou k tak vážným rizikům, má to centrální politický význam. Ve změněné situaci si nemůže společnost natrvalo namlouvat, máme-li užít oblíbený příměr Ulricha Becka, že nadzvukové mezikontinentální letadlo lze jistit brzdami na bicykl. V éře globalizace rizik a ohrožení potřebujeme zcela nový systém pravidel, který bude adekvátněji řešit otázku zodpovědnosti za působená ohrožení. Klíčovou otázkou přitom je, jak bude tento nový systém vypadat a hlavně — kdo ho prosadí.

Moderní společnost však není riziky, které sama produkuje, pouze zasažena a fatálně ohrožena. Absurdní je, že se z nich snaží ještě profitovat. Poukaz na rizikovost určitého počínání se stává významným impulzem pro rozvoj celých hospodářských odvětví. „Průmyslový systém profituje ze zlořádů, které produkuje, a to nikoli zanedbatelně“ (Beck 1986: 74). Díky produkci rizik se teprve „potřeby“ stávají nenasytné, což dává skvělé šance odbytovým možnostem. Lidé mohou být nasyceni, pak hrozí odbytu daného odvětví stagnace. Potřeba zbavit se rizik plozených výrobou potřebných i méně potřebných věcí je však nenasytná. Na rozdíl od hladu jsou rizika bez konce.

Odvětví specializovaná na to, že čelí nejrůznějším rizikům, mohou dalekosáhle manipulovat potřebami svých klientů. Stačí pozměnit definici hrozících rizik a poptávka se prudce mění. Vznikají nové ochranné potřeby a s nimi nové trhy. Potřebu vyhnout se rizikům (a tomu odpovídající trhy) tak lze rozšiřovat prakticky donekonečna. V odvětví produkce rizik se podařilo vyspělému kapitalismu napodobit a překonat inspiraci válkou. Podobně jako války také rizika jsou schopna vytvářet nové trhy a překonávat krize z odbytu. Díky rizikům, která produkuje, se stává hospodářství naprosto soběstačné, může produkovat nezávisle na okruhu tradičních a ve větší či menší míře stále ještě saturovatelných potřeb.

Z této logiky pochopitelně plyne, že zvládnání rizik nemůže být nikdy ukončeno. Rizika musejí neustále růst, neboť poptávka po jejich odstraňování je něčím, z čeho lze profitovat. K tomu, aby rizika nebyla náhodou zlikvidována i s kořeny, slouží kosmetický charakter jejich retušování. Základem této výnosné strategie je: žádná prevence, vždy pouze dodatečné zmírňování následků. Historie ukazuje, jak vysoce rizikový podobný přístup je. Podobně jako koncem feudalismu žili urození z měšťanstva, v němž si ovšem zároveň pěstovali svého nástupce, „živí“ se vyspělá společnost dnes stejně krátkozrace svými riziky, která produkuje a tím své přetrvání sama osudově ohrožuje.

Charakter nových rizik

Nová rizika nelze v jejich dopadech sociálně ohraničit, tak jako bylo možno v sociálním prostoru vymezit existující hrozby ještě ve století minulém. Hrozby atomového věku nerespektují sociální bariéry. V moderní společnosti, která odstranila velkou část dřívějších vrozených diskriminací, vytvářejí především

technologická rizika celou sadu nových ohrožení, jež tentokráte nejsou spojena s nedostatkem a bídou, nýbrž se strachem, jenž se stal součástí produkce nadbytku. Právě atom v podobě bomby či elektrárny představuje typ rizika, jež zcela kolektivisticky ohrožuje i ty, kdo vyznávají ideologii individualismu.² Rizika minulosti měla zpravidla místní charakter, dnes došlo k jejich globalizaci. Neomezují se zdaleka jen na místo svého vzniku, ohrožují nejen své původce, ale život ve všech jeho formách. Ohrožují však také celkovou smysluplnost sociálního uspořádání včetně dosavadního chápání základních kategorií typu čas, prostor, práce a volný čas, ale i smysluplnost konstrukcí jako je národní stát či společenská smlouva.

Nová rizika problematizují samotné základy legitimacy moderního sociálního uspořádání. V průběhu ostrých sociálních bojů získal systém pracně svoji legitimitu jako systém, jenž je schopen efektivně produkovat a přijatelně rozdělovat nedostatkové statky. Spolu s tím, jak byla ve vyspělých zemích redukována bída, dochází k nebyvalému rozšíření technologických rizik. Základní problém minulosti — jak produkovat a rozdělovat nedostatkové statky — byl vystřídán problémem kvalitativně odlišným: Jak alespoň opticky zmenšovat, jak dovedně dramatizovat a přitom bezpečně kanalizovat rizika, jež vznikají jako boční efekt produkční úspěšnosti. Jinými slovy: otázky vývoje a průmyslového nasazení nových technologií v oblasti zvládnání přírody, ale také společnosti a osobnosti, byly zastíněny ožehavými problémy zvládnání, snižování, ale i zastírání přečetných rizik a ohrožení, jež tyto účinné technologie automaticky plodí.

K nejpříznačnějším a zároveň nejpovážlivějším vlastnostem moderních rizik patří jejich „neviditelnost“, přesněji obtížná vnímatelnost a odhalitelnost našimi vrozenými smysly. Rizika, podobně jako celá architektura moderní společnosti, přestávají respektovat přirozené lidské rozměry. Protože jejich důsledky bývají často nevratné, může se stát jejich obtížná rozeznatelnost pro člověka osudovou. Každý člověk pozná sám více či méně bezpečně, žije-li v bídě. Nerozezná však kontaminovanou potravu od nezávadné a nerozezná radiaci nadměrně zamořený prostor od prostoru bezpečného.

Protože jsou často neviditelná a nehmatatelná, potřebují rizika ke svému diagnostikování smyslové orgány vědy. Potřebují její teorie, její experimenty a její měření, mají-li být vůbec zviditelněna. Tím se však občané laici stávají nedobrovolným rukojmími občanů vědců. Vždy jim hrozí nebezpečí, že na ně bude pohlíženo jen jako na ohrožené „organické aparatury“ (Beck 1986:32).

Bída byla v minulém století zažívána bezprostředně každým postiženým, nepotřeboval k tomu žádné zvláštní vzdělání. Dnešní hrozby jsou individuálně neuchopitelné bez zprostředkování vědou. V tomto smyslu hovoří Beck o tom, že zatímco v minulém století bytí určovalo vědomí, dnes naopak vědomí, či přes-

2 Ve zvláštní studii reagující bezprostředně na katastrofu v Černobylu a nazvané „Der anthropologische Schock“ ukazuje Beck, jak rizika jaderného průmyslu ruší naše pojetí dospělosti a svéprávnosti a jak ve skutečnosti představují až dosud nejdrastičtější formu vyvlastnění, vyvlastnění člověka od jeho smyslových orgánů.

něji vědění určuje bytí. Rizika se stávají reálnou silou teprve tehdy, pokud je lidé jako reálná zažívají. Jde ovšem o formu vědomí, která určuje a omezuje naše bytí velmi nekompromisně, neboť běžný člověk je zcela závislý na cizím vědění, jelikož sám nemůže například vědět, není-li náhodou formaldehyt v jeho nové kuchyni pro něho a jeho blízké smrtelně nebezpečný. Nejen, že jsme moderními riziky drsně postihováni, navíc jsme vůči nim a možnostem jejich diagnózy, tedy také vůči svému případnému vlastnímu postižení zpravidla zcela nekompetentní. Svobodný občan tak není suverénní co do svého vědění o vlastním ohrožení, o vlastním osudu.

Vzniká jakási nová „říše stínů“ srovnatelná se světem duchů a démonů, kteří se kdysi také ukrývali za viditelným světem, aby odtud hrozili. Nejde pochopitelně o žádné nadpřirozené duchy. Jedná se jen o přirozené záření, přirozenou toxicitu a přirozené noční strachy z atomové katastrofy. I když tyto hrozby nelze vnímat smysly, jsou přirozené a — všudypřítomné.

Za úctyhodnou fasádou viditelného světa se skrývají nebezpečné a nepřátelské živly. Nevidíme je, ale přesto víme, že jsou pro nás důležitější než to, co je našim smyslům dostupné. V důsledku toho nevíme, co vlastně činíme. Ten, kdo netuší, co vlastně jí, dýchá, pije, nezná celou pravdu. Může být dospělý a přesto se chová jako naivní dítě. Stejně naivně působí však i opatření úřadů a lze se jen dohadovat, co by se vlastně stalo, pokud by skutečně došlo i podle úředních měřítek k neúnosnému znečištění vzduchu a vody. Bylo by pak dýchání, jezení a pití lidem úředně zakázáno, táže se v této souvislosti Ulrich Beck (Beck 1986:7).

Předběžně lze shrnout. Současná rizika atomová, chemická, ekologická či genetická nejsou na rozdíl od rizik raně průmyslových:

- a) ani místně, ani časově, ani sociálně ohraničitelná,
- b) vymykají se platným pravidlům viny a ručení,
- c) nejsou kompenzovatelná a nelze se proti nim pojistit.

Samotná technická bezpečnost moderních staveb a projektů je s velkou pravděpodobností zajištěna. Neexistuje však žádné společenské jištění pro případ, že něco přece jen selže. S důsledky toho, že přece jen dojde k „normální“ předvídatelné katastrofě, společnost prakticky nepočítá. Pod slupkou technické dokonalosti zdiskreditovaly jmenovitě atomové elektrárny princip zajištění nejen v ekonomickém, ale také v lékařském, psychologickém, kulturním a náboženském smyslu. Dojde-li k výbuchu, nepřipadá v úvahu již žádný konvenující společenský pořádek, žádné příhodné politické uspořádání, žádné smysluplné kulturní vyrovnání. Proto se taková možnost výbuchu musí zásadně popírat. Též smysl kompenzací a náhrady vzniklých ztrát se stává cynismem, jako je tomu v případě Černobylu, jehož všechny oběti se ještě ani nenarodily. Selhává zde prostě vše, co si lidé kdy vymysleli jako pojištění proti případným ztrátám a poškozením. Selhává myšlenka přijatelné peněžní kompenzace. Selhává myšlenka kontroly důsledků a jejich kalkulace. Případné neštěstí atomové elektrárny se mění „ve festival s otevřeným koncem“, kde neštěstí může být časem již jen násobe-

no. Stavba atomových elektráren se tak stává přímo vzorovým případem „organizované nezodpovědnosti“.

Dělba ohrožení zpochybňující moderní sociální struktury

Právě zvláštnosti v ohrožení moderními riziky zpochybňují standardní sociální strukturaci, která se ustavila v dřívějších fázích moderní společnosti. Dělba rizik přitom není zdaleka jednoznačná. Konkurují si zde dva odlišné způsoby distribuce.

Prvz z nich v podstatě kopíruje nerovnosti ustavené již dříve a v jiných oblastech. I když dělba rizik se svou podstatou liší od dělby bohatství, nevylučuje to, že mnohá nová rizika jsou distribuována podle starších kritérií vrstvy či třídy, pouze v obráceném pořadí. Zatímco bohatství se kumuluje v horních vrstvách, rizika se usazují naopak ve spodních. V tomto smyslu jako kdyby třídění rozdělení dále posilovala. K nedostatečnému zaopatření se přidává nedostatek bezpečí. Naproti tomu bohatí si mohou bezpečí před některými riziky vykoupit. Sociálně diferencovaně jsou distribuována například rizika spojená s životem ve znečištěném prostředí či s požíváním závadných potravin. Tato dělba byla založena již v době, kdy příjmově chudší osídlili zóny v bezprostřední blízkosti průmyslových výroby. Stejná distribuce probíhá i v oblasti konzumace potravin, neboť vajíčka „šťastných slepic“ a hlávky „šťastných salátů“ jsou dostupnější příjmově šťastnějším. Skutečný proletariát rizikové společnosti pak žije v zemích třetího světa, v zemích s lacinou pracovní silou, do nichž jsou přesouvány zvláště riskantní, toxické a znečišťující součásti průmyslové výroby. Zde se extrémní bída pojí s extrémními riziky.

Jádro dělby rizik však v tomto rozložení neleží. Voda a vzduch jsou otrávené pro všechny, jaderné provozy ohrožují všechny, ozónová vrstva chybí nad každým z nás, stejně jako globální oteplování se ve svých důsledcích týká nás všech. Zde je možnost vykoupení se z ohrožení mnohem problematičtější a v dlouhodobější perspektivě prakticky nulová. Zatímco bída je hierarchická, smog je velkoryse demokratický. Nejnovější a nejzávažnější rizika mají egalizující dopad. Nekompromisně relativizují existující sociální rozdíly. V tomto smyslu není riziková společnost žádnou tříděnou společností. Nivelizuje se spolu s tím, jak se rizika globalizují. Zatímco v případě majetku stojí proti sobě třída vlastníků a třída nevládníků, v případě ekologických hrozeb probíhá diferenciaci snad jen mezi těmi, kdo jsou již zasaženi, a těmi, kteří zatím zůstávají ještě nepostížení.

Zároveň se však moderní rizika vyznačují jakýmsi kvazistavovským charakterem, který silně problematizuje veškerou ideologii společnosti výkonu. Člověk se do nových civilizačních ohrožení rodí a nemůže je odstranit vlastním výkonem. To vše se děje ve společnosti, která na každém kroku zdůrazňuje svůj zájem zvyšovat prostor pro individuální volbu.

Rizika ohrožující všechny jsou však zároveň tržními šancemi některých. Odtud protiklad mezi těmi, kdo jsou jimi pouze postiženi, a těmi, kdo z nich sou-

časně také profitují. Tento protiklad se však z významnější části neodvíví v rozměrech národních států a národní státy zároveň přestávají být onou institucí, jež je schopna důsledky dělby nerovností zpětně určitým způsobem regulovat. Skutečnost, že v delší perspektivě jsou globálními riziky postiženi všichni, povede k úpadku významu národních států a k dalšímu rozvoji solidarity ohrožených i přes jejich hranice.

Minulá solidarita ohrožených stejnou bídou tak bude s velkou pravděpodobností nahrazena solidaritou ohrožených stejnými obavami a stejným strachem. Zatímco třídní společnost byla proniknuta ideálem rovnosti, v případě rizikové společnosti hrají analogickou úlohu ideály bezpečí a jistoty. Namísto *nerovné společnosti*, jež sloužila jako scéna ústředních konfliktů 19. století, nastupuje *nejistá společnost*. Zatímco utopie rovnosti měla svůj pozitivní cíl, utopie bezpečí má cíl negativní, spíše defenzivní. Nejde v ní o to, dosáhnout velkého dobra pro všechny, jde jí jen o to, vyhnout se nejhoršímu.

Namísto diferencujícího hladu tak nastupuje sjednocující strach. Zatím není vůbec jasné, nakolik dokáže sdílený strach vytvořit společnou solidaritu a v jakých podobách. Neví se ani, nakolik pevné základy pro společnou politickou akci může sdílený strach vytvořit. Otevřenou zůstává i otázka, nepovede-li nakonec k novým vlnám iracionalismu, extrémismu a fanatismu. Stále jistějším se stává pouze to, že dnešní ohrožení nemohou být odvrácena podle stejného receptu jako ta minulá, tedy vyšší produkcí a rozšiřováním sociálních jistot. Recept se stal kontraproduktivní, pouze umocňuje to, čemu chtěl čelit.

Normalizace rizik vědou a úřadem

Existují celá podnikatelská odvětví, která zdařile profitují z kosmetického zvládnání rizik a ze snižování míry hrozeb vyvolávaných jinými odvětvími. Ze zvládnání rizik se tak stává velký byznys a jakési konečně nalezené perpetuum mobile ekonomů. Ekonomika napravující škody působené jinou částí ekonomiky může konečně žít zcela nezávisle na společnosti a na nestálých a kolísavých lidských preferencích.

Při produkci a definování rizik však sehrává neméně klíčovou úlohu také vědec a úředník. *Vědění o rizicích* získává zcela nový společenský a politický rozměr. Jelikož jsou rizika zprostředkovávána věděním a nikoli smysly, mohou být ve věděni zmenšena, zvětšena, popřípadě z něho zcela vytěsněna. V politické rovině je existence moderních hrozeb legitimována tím, že oficiálně si je nikdo nepřaje. Podobně jako v minulém století existence bídy, ani dnes existence moderních rizik není dílem žádného zloducha. Není projevem ničí zlé vůle, je možná politováníhodným, avšak zcela nezáměrným důsledkem nedokonalosti vědy, technologie a v podobě externalit nedokonalosti trhu. Více vědy, více technologie a více trhu je nepochybně jednou téměř odstraní. Je to jen otázka času.

Nedokonalost vědy při diagnóze moderních rizik spočívá mimo jiné právě v jedné z jejich hlavních předností, v její programové opatrnosti. V souvislosti s riziky znamená opatrnost vědy, že je nutno zvažovat až do nejmenšího detailu, jsou-li rizika skutečně přítomna a jsou-li tak velká, jak se nepoučení laici snad domnívají. Věda nedokáže obecně stanovit, jak velkého počtu obětí je zapotřebí, aby existence určitého rizika mohla být exaktně potvrzena. Čistota vědecké práce tak podporuje znečišťování prostředí. Čím exaktněji má být odhad rizik prokázán, tím větší prostor je ponechán jejich volnému rozvoji, neboť čas pracuje proti opatřením, jež by mohla rizikům (ne ještě zcela exaktně prokázaným) účinně čelit.

Zvláštní roli zde hrají povolené limity znečištění či jiných typů ohrožení. Připouštějí určitou míru ohrožení jako věc zcela legitimní a v udaném rozsahu naprosto tolerovatelnou. Povolené limity škodlivin tak představují Trojského koně, s jehož pomocí mentalita rizikové společnosti získává půdu pod nohama. Ten, kdo vymezuje povolený rozsah znečištění, zároveň znečištění do jisté míry přitakává. Vše, co je v povoleném rozsahu ještě přípustné, začíná platit jako „neškodné“. Bez ohledu na to, jak škodlivé to může být. To, co je ještě dovoleno, je nejedovaté, i když se tím prostředím natrvalo otravuje. Otrava je přitom zrušena jen úředně. Každé další stanovení přípustného limitu je jen novým povolením, jak přírodu zase trochu poškodit. Stanovování limitů se rovná uznání, že cílem není snad zamezení otravování přírody, ale pouze dávkování tohoto travičství. Požadavek netrávit vůbec je přitom označen visačkou čisté utopie a neekonomického počínání. Stanovením přípustných limitů se celému procesu postupného otravování dostává vysvědčení normálnosti. Rozvíjí se praxe normálního znečišťování a normální míry intoxikace prostředí. Vzniká zároveň iluze, jako by ten, kdo se drží povolené hranice, prostředí vlastně neotravoval vůbec. Otázka nepřípustnosti travičství se tím převádí do zcela jiné otázky: Odkdy se otravování vlastně stává travičstvím? To je příliš důležitá otázka, domnívá se Ulrich Beck, než aby ji bylo možno přenechat expertům na travičství. Už proto ne, že žádný odborník nedokáže ani přibližně určit, k čemu všemu může vést sumace nejrůznějších jedů, z nichž ani jediný nepřekročí přípustnou hranici intoxikace prostředí. V praxi není stanovování přípustných limitů zatěžování prostředí ničím jiným než vědomým posouváním prahu pro konání pokusů na lidech a jejich odolnosti. Lidé se zde mění v pokusné tvory, neboť horní hodnota přípustného trávení prostředí je odvozována koneckonců v závislosti na reakcích jejich organismů.

Výsledkem takto „korektního“ zvládnání rizik vědou a úřadem je vědomí všeobecného ohrožení života uvnitř prostředí byrokraticky ošetřovaného bezpečí. I když předpisy se dodržují, živočišné druhy dále mizí, moře je dále znečišťováno a lesy dále hynou.

Nový status přírody

To, že je proti sobě stavěna příroda a společnost, slouží dvojímu účelu. Umožňuje to přírodu zároveň ovládnout a zároveň ignorovat. Přitom se příroda stává v důsledku průmyslové revoluce a generalizace trhu integrální částí společenského systému.³ Znamená to, že přírodu již nelze pochopit bez společnosti právě tak jako fungování a dysfunkce společnosti nelze pochopit bez přihlídnutí ke stavu přírody. Příroda není něco společnosti cizího, poškozená příroda konce dvacátého století je právě tak společenským produktem jako stavby a výtvary, jimiž se naše civilizace pyšní. „Kdo dnes ještě hovoří o přírodě jako o nespolečnosti, mluví v kategoriích jiného století, které naši skutečnost již nechápou“ (Beck 1986:108).

Poškození přírody se stalo regulérní a integrovanou součástí průmyslové produkce. Tím ovšem přestalo být pouhým problémem přírody a stalo se integrálním problémem společenské, ekonomické a politické dynamiky. „Nechtěným vedlejším důsledkem zespolečnění přírody se stalo zespolečnění poškození a ohrožení přírody a její integrování do ekonomických, sociálních a politických rozporů a konfliktů“ (Beck 1986:107).

Smyslem pojmu riziková společnost je právě poukaz na neperspektivnost stavu, kdy systematické ničení přírodního prostředí se stává jednou z hlavních podmínek reprodukce společnosti a jejích sociálních, ekonomických a politických subsystémů. Moderní společnost tím zpochybňuje vše, co by ji mohlo opravňovat vydávat se za společnost zodpovědnou a dospělou.

Iluzí je ovšem především samotná představa o stále větší nezávislosti člověka na přírodě v důsledku technického a ekonomického pokroku. Ve vztahu ke vnější přírodě jsme se stali nezávislími jen za tu cenu, že jsme enormně zvýšili svou bezbrannost ve vztahu k přírodě důkladně integrované do reprodukčních společenských mechanismů. Všudypřítomná nová ohrožení a nebezpečí se tak stala „černými pasažéry“ našeho normálního konzumu. Staré tradiční tlaky byly vystřídány moderními riziky a ohroženími, od nichž se již nelze jednoduše emancipovat rozvojem standardní průmyslové moderny, neboť právě ona je vytváří a ustavičně stupňuje. A zde se vynořuje centrální problém rizikové společnosti: „Jak můžeme zvládnout svůj strach, jestliže neumíme zvládat příčiny tohoto strachu?“ (Beck 1986: 102)

STARÁ MODERNA A MODERNA REFLEXIVNÍ

Četné spory a nepochopení ohledně podstaty moderny, neméně četné rozpory ve věci hodnocení moderní společnosti a konečně i pověstná mlhavost úvah

3 Beck zde popisuje druhou stránku procesu, jenž Karl Polanyi analyzoval jako proces globalizace trhu. Zatímco Polanyi ukazuje, jakým způsobem byla příroda (a spolu s ní také člověk) jako jeden z mnoha vstupů vtažena do cyklů ekonomického zhodnocování, podřízena jeho logice, a tak zbavena dřívější samostatnosti, Beck si všimá toho, nakolik tentýž proces učinil nespolečenskou a na přírodě a jejím poškození závislou samu společnost.

a spekulací o nástupu společnosti postmoderní, to vše plyne, podle Ulricha Becka, ze ztotožňování moderní a průmyslové společnosti. Modernu nelze redukovat na vzorce průmyslové společnosti, a to přesto, že dosud vládne mýtus o tom, že výkvětem moderny je schéma tří či čtyř sektorů ekonomiky, ekonomický růst, pokrok techniky, dnešní podoba demokracie a podobně. Zdánlivá identita průmyslové společnosti a moderny byla ve skutečnosti pouze přechodnou historickou symbiózou.

Průmyslová společnost, tato první fáze moderny, skutečně spočívala na principech třídní struktury, malé nukleární rodiny, zaměstnání jako hlavního definičního sociálního znaku, vědy jako monopolního držitele veškerého vědění a víry v pokrok jako garanta úspěšného rozvoje všech těchto daností.

Všechny tyto vnější rysy však měly svého společného jmenovatele. Tím bylo všepronikající úsilí o emancipaci od strnulých forem společnosti tradiční, jež ústilo v kritiku všeho překonaného a zastaralého. Problém je nyní v tom, že také moderna stárne. Stejný duch, který dokázal rozbít strnulé sociální a myšlenkové formy společnosti tradiční, nahledává nyní formy rané moderny, které časem postupně osifikují. Došlo tedy k tomu, že logika moderny soustředěná kolem myšlenky emancipace od existujících nedokonalostí byla použita sama na sebe. Právě to je obsahem Beckova termínu „reflexivní moderna“.⁴ Je pak zřejmé, že takzvané antimoderní scénáře nových sociálních hnutí s jejich kritikou pokroku, vědy a techniky nemusí být vždy nutně chápány jako protiklad moderny, nýbrž jako zcela konsekventní vyústění jejího kritického ducha, jenž je použit tentokrát sám na sebe.

V 19. století šlo o jednoduchou modernizaci tradiční společnosti. Dnes se jedná o reflexivní modernizaci společnosti průmyslové. Reflexivní moderna přitom zachází s modernou standardní, průmyslovou přesně tak jako ta se kdysi zachovala vůči společnosti založené na tradici. Je to logické, neboť též z moderny se již stačila stát tradice, která z řady důvodů kritické, a tedy v jádru ryze moderní myšlení popouzí.

Vůči čemu je tato kritika zaměřena především jsou nesplněné sliby klasické moderny minulých dvou století. Slibovala účinnost, racionalitu a průhlednost, výsledky jejího působení však mají až příliš často podobu kontraproduktivních, vedlejších, nezamýšlených důsledků, které vytvářejí realitu, jež je vším možným jen ne synonymem účinnosti, rozumnosti a přehlednosti. Původní projekt moderny zestárnul a trpí řadou neduhů. Znakem zestárnutí průmyslové moderny je právě vznik rizikové společnosti, tedy té vývojové fáze moderní společnosti, v níž kolektivní i individuální rizika uvedená do života dynamikou inovací se

4 Jde o reflexivitu, nikoliv o reflexi. Reflexivní moderna neznamená tedy nějaké hluboké zamýšlení nad moderní společností, nýbrž konfrontaci samotné společnosti s jejími vlastními principy, které vedly k nezamýšleným vedlejším důsledkům a jsou vesměs nechtěným vyústěním sledování pokroku, ignorování ekologických dopadů moderní činnosti a přehnaného optimismu ohledně možností kontroly této činnosti a jejich dopadů.

stále více vymykají kontrolním a zabezpečovacím mechanismům vyvinutým pro potřeby průmyslové společnosti.

Reflexivní moderna poukazuje na to, že moderna klasická standardní logikou svého vývoje podryvá své vlastní předpoklady. Například všeobecné úsilí o hospodářský růst vinou svých ekologických dopadů podryvá a ohrožuje předpoklady trvalého ekonomického růstu, které ještě v nedávné minulosti platily za nezpochybnitelné. Podobně dělba práce, jež bývá běžně považována za jeden z nejpronikavějších vynálezů moderny, odkrývá stále více svoji odvrácenou stranu, jíž je rostoucí míra osobní nezodpovědnosti těch, kdo neparticipují než na úzkém výřezu díla, jehož počátek i konec se jim ztrácejí v mlze komplexní společnosti.

Standardní (průmyslová) moderna byla nesena heslem zvyšování produkce a zajištění minimálního sociálního zabezpečení pro všechny občany. Ve vyspělých zemích tato otázka přestává být kardinálním problémem. Současně se zde však šíří vědomí, že zdroje bohatství, jež teče bezprecedentním tokem, jsou „znečištěny“ rostoucími vedlejšími riziky spjatými právě s tempem a způsobem jejich čerpání. Jakmile jsou v modernizačním procesu identifikovány podobné destruktivní prvky, probouzí se kritika modernizace vůbec. Zjišťuje se, že každý další postup moderny v dosavadním směru je zatížen vážnými riziky, a to ve stále vzrůstající míře. S tím, jak se dále prosazuje, činí průmyslová společnost sama sebe stále labilnější. Mnohé z toho, co při modernizaci tradiční společnosti bylo považováno za úspěch, dnes zpochybňuje samotné základy společnosti průmyslové. Zároveň se ukazuje, že průmyslová společnost byla skutečně moderní jaksí jen z poloviny.

Emancipace od samozřejmostí průmyslové moderny

Jednoduchá, nereflexivní moderna 19. století spočívala na několika modernizačních principech. Především byla organizována podle třídního klíče. Životní osudy lidí byly zpravidla determinovány jejich třídní příslušností, což bylo sociologicky vděčné téma. Třídní polarity se odvíjely od ústředního protikladu průmyslové výroby, od protikladu mezi prací a kapitálem. Odtud nekonečné debaty o počtu, hranicích a ideologiích jednotlivých tříd či vrstev. Postavení každého v této třídní konstelaci určovalo nejen jak a kde člověk žije, ale také jakým vzorcům konzumu a trávení volného času holduje, jaké politické názory vyznává atd. Průmyslová společnost je společností velkých sociálních skupin a úkolem sociologie je tyto skupiny co nejpodrobněji zachytit a popsat.

Nový průmyslový řád vzniká více či méně revolučním zvratem tradičních poměrů. Tento řád je představitelný jako kompaktní systém, v němž dochází k funkční diferenciaci podsystémů. Na nové podmínky se společnost adaptuje tím, že se v jejím rámci diferencují subsystémy moderního hospodářství, moderní politiky, vědy atd., to vše z původní nerozlišitelné jednoty. Zvyšuje se jejich autonomie i odlišnosti principů, na nichž fungují, výsledkem je bohatě strukturovaná a díky tomu vnitřně vyvážená, harmonická realita.

Motorem vývoje této moderní reality je lineární proces racionalizace probíhající s různou intenzitou ve všech oblastech společnosti. I když typy organizací a typy kariér uvnitř nich se dynamicky mění, všemu vládne tatáž racionalita rostoucí efektivity, tatáž kontrola případných nedostatků, tatáž logika zajištění a pojištění před případnými selháními.

Vrcholem inženýrských ambicí moderny je, aby systémy či podsystémy samy sebe zlepšovaly a samy sebe kontrolovaly.

Průmyslová demokratizující se společnost osvobodila lidi ze světských tlaků církve, z tlaků příliš tíživé venkovské sociální kontroly a stavovských bariér, z omezujících tlaků negramotnosti a lokální vázanosti i z řady dalších, neméně svazujících omezení. Tento proces neustrnul na úrovni 19. století a dnes jsou lidé osvobozováni z forem průmyslové společnosti včetně třídních pozic, rodinného postavení a obvyklých vzorců jednání ve vztazích muži-ženy.

Tržní ekonomika minulého století výrazně ovlivnila postup emancipace jednotlivců vzhledem k jejich příbuzenstvu, sousedství, lokální sounáležitosti a regionální kultuře. Ve dvacátém století v započatém díle individualizace pokračuje instituce sociálního státu. Právě tak jako trh využívá schopností každého člověka zcela individuálně, právě tak sociální stát kompenzuje individuálně jeho neschopnosti, ať již jsou zapříčiněny čímkoliv.

Moderní individualismus, ať již je zajišťován trhem, či podporován sociálním státem, neznamená v žádném případě samostatnost. Osvobození jednotlivci se stávají závislími na pracovním trhu a tím na jedné straně na dosaženém vzdělání a celkovém zvyšování svého osobnostního kapitálu, který mohou na trhu práce nabídnout, na straně druhé na konzumních možnostech, které si vně trhu dokáží stále méně a méně představit. Jedná se tedy o individualismus, jenž je závislý na fungování neosobních institucí do té míry, že výsledkem je vysoká míra standardizace každého z individuů. Nejde zde o svobodné rozhodování v pravém slova smyslu, ale o vynucené rozhodování v rámci existujících, mnohdy tíživých dilemat. V centru tohoto vynuceného rozhodování však stojí jedinec osvobozený od dřívějších pout, často včetně rodinných.

Ať je již však skutečná míra svobody jedince v rámci vysoce komplexní společnosti jakákoliv, individualizace má ten praktický dopad, že jakékoliv společenské selhání lze vykládat jako selhání příslušného individua a společenská nezpůsobilost se jeví vždy jako nezpůsobilost individuální.

Všechny tři vzpomenuté principy vymezující půdorys industriální moderny jsou postupně stále více narušovány, a to nikoli snad v důsledku krachu modernizačních projektů, nýbrž právě v důsledku jejich naplnění.

Sociální nerovnosti nemizí, ale individualizují se. Třídy zanikají, nerovnosti mezi jednotlivci se však prohlubují. S ústupem tříd a třídního vědomí nelze tyto nerovnosti vysvětlovat jinak než pomocí nahodilostí individuálních osudů. Navíc se z postavení v rámci ekonomického produkčního procesu už nedá usuzovat na životní postavení, hodnoty a životní styl jednotlivců ani na orientaci jejich zájmů. Výsledkem mimo jiné je, že konflikty probíhající ve společnosti již nerespektují žádnou ústřední osu.

Diferenciace subsystémů v rámci celku vysvětluje stále méně a stále více se stává sama o sobě problémem. Úlohy a kompetence vědy, ekonomiky a politiky se stále více prostupují, prolínají a kompetenčně znejasňují. Autonomie jednotlivých sektorů — alespoň tam, kde ještě přetrvává — se špatně slučuje s potřebami jejich vzájemné koordinace. Z hlediska nových problémů se stále znovu vnučuje otázka, proč jsou vlastně podsystémy společnosti diferencovány právě tak, jak jsou, neboť, jak se zdá, každé jiné uspořádání by mohlo být vzhledem k novým problémům účinnější. A konečně, právě koncepci pokroku jako lineárního zvyšování racionality byly zasazeny nejvážnější rány. Ve funkcionálním pojetí se společenský systém po této trajektorii vyvíjí do podoby, jež ho činí vzhledem k prostředí nejživotascopnější. To ovšem v praktické rovině znamená, že každé jiné uspořádání je vždy horší. Slovy autoritativní politiky: Neexistuje žádná alternativa. Jsou-li vůbec jaké problémy, pak je vyřeší více techniky, více trhu apod.

Ideologie jednoduché modernizace tak dokázala kombinovat dvojí neodůvodněný optimismus. Víru v neustálý lineární proces zvědečťování poměrů a víru v možnosti kontrolovat vedlejší důsledky našeho počínání. Právě tomuto dvojitému optimismu odporuje teorie reflexivní modernizace, která obviňuje racionalitu průmyslové společnosti z polovičatosti.

Konstatuje přitom, že dosavadní lineární stupňování racionality v podobě vyšší technizace, vyšší byrokratizace, vyšší ekonomizace a vyššího oprávnování dosáhlo hranic své kontraproduktivity. Výsledkem stále pokročilejší racionalizace je růst nejistot všeho druhu a narůstající pocit nekontrolovatelnosti dění. Vedlejšími důsledky zdánlivě zcela zodpovědného a kalkulovatelného jednání se příliš často stávají nové formy ohrožení s často zcela nepředvídatelnými konci. Problémy rizik stále více vystupují ne jako něco, co zbylo, když byly vyřešeny problémy vážné a zásadní, ale jako problém samotné povahy sociálního řádu, adekvátnosti konvencí v něm platných a především jako problém skutečné míry rozumnosti vlastních základů jeho racionality. Nová ohrožení a nová rizika nevznikají jako projev absence účelové racionality, ale jako překvapivý důsledek jejího uplatňování.

Dlouhá řada ekologických katastrof dokazuje, že moderní organizační formy, ale ani etické a právní principy jako je zodpovědnost či vina, ani demokratické rozhodovací procedury (například většinový princip) nejsou schopny tento nástup nejistoty a nekontrolovatelnosti pochopit, regulovat a legitimovat. Právě v oblasti ekologie se ukazuje, že mnohé z toho, co až dosud bylo považováno za „funkční“ a „racionální“, působí prokazatelně dysfunkčně a vede ke zcela iracionálním důsledkům. Zcela praktickým důsledkem těchto hlubokých proměn je pak skutečnost, že v každodenním životě nalézají pojmy a recepty typu třídní soudržnosti, rodinné opory, dobrého povolání, ale také mužnosti, sexuality či lásky stále menší oporu.⁵

⁵ Velké problémy tím vznikají empirické sociologii, neboť ta dosud často rutinně operuje s pojmy a kategoriemi, kterým v realitě odpovídá čím dál méně.

Polovičatá moderna

Stále nové a nové ekologické problémy, jež se v důsledku normálního fungování moderní společnosti vynořují, jsou jen posledním, i když zřejmě nejosudovějším projevem krize moderních institucí. To, že modernizace ve východním pojetí zkrachovala, vidí dnes každý. To, že naráží na vážné limity také v pojetí západním, není na prvý pohled tak zjevné. Ve skutečnosti jsou však osudově narušeny snad všechny dosavadní jistoty a samozřejmosti demokratického kapitalismu. Třídy zanikají, ale nerovnost roste. Šířící se bída lidi nespojuje, nýbrž izoluje. Rodina, která skýtala útočiště v nejistotách moderny, se hroutí. Ekonomický růst nechrání před růstem rizik ekologických ani sociálních. Co je nejhorší, za všechny tyto problémy nemůže žádný vnitřní nepřítel, mohou za ně síly, které dříve garantovaly jistoty, právo, pořádek a blahobyt.

Takzvané vyspělé moderní společnosti jsou ve skutečnosti společnostmi polomoderními a napůl jsou dokonce protimoderní.

Polovičatost v uplatňování modernizačních principů je přitom patrná na každém kroku. Ženy byly sice formálně zrovnoprávněny, fakticky jsou však znevýhodňovány oproti mužům. Tržní ekonomika převládla, spočívá však na rodinách a domácnostech organizovaných netržně. Je hlásán univerzalizmus lidských a občanských práv a přitom je v nejlepší případě dodržován jen v rámci národních kritérií. Demokracie se nestala všelidskou, zůstala uzavřena do hranic národních států. Modernizace dokáže však působit i zcela reakčně a může znamenat pouhou modernizaci barbarství. Na této platformě se rozvíjí moderní nacionalismus a rasismus, sexismus, stejně tak jako supermoderní industrializace válčení a militarizace rozsáhlých oblastí společenského života. Modernizované barbarství, tato protimoderna, užívá stejně tak jako moderna prostředky vědy, výzkumu, techniky, vzdělávání, organizování, masových médií a s oblibou prostředky centralizované politiky.

Není přitom ani zdaleka jasné, zda v dalším vývoji převládne tendence k dokončení modernizace ve smyslu překonání jejích polovičatostí, anebo zvítězí tendence protimoderní, tedy modernizované barbarství. Samotná jednoduchá standardní moderna si tímto problémem hlavu příliš neláme. Neklade si se zvláštní naléhavostí ani otázku, co je vlastně jejím cílem (pochopitelně kromě neustálého vývoje, o němž se neví, kam má namířeno). Snad místo jednoho auta dvě anebo raději tři, domnívá se Ulrich Beck. (Beck 1993: 91)

Polovičatost moderny je zvláště patrná na příkladu centralizované demokracie. Podle Becka všechny snahy o centralizaci politiky jsou nepřímou úměrnou stupni demokratizace společnosti. V jádru centralizovaného systému demokracie leží naivita, podle níž lze sladit demokratická práva každého občana s hierarchickou strukturou autority při rozhodování. Polovičatost takové demokracie je patrná její omezeností na hranice národa, čímž se otevírají dokořán dveře protimoderně v podobě nenávisti vůči cizincům v moderních metropolích. Moderní demokracie je ovšem poloviční také svým militarismem, který se dokáže modernizovat ve výzbroji, nikoli však demokratizovat ve způsobech rozhodování.

Pravidla demokracie jsou potom omezena na volbu politické reprezentace a v lepším případě na spoluúčast při tvorbě politických programů. Jakmile se však zvolení zástupci dostanou k moci, uplatňují autoritářské způsoby vlády směrem shora dolů, zatímco bývalí voliči se mění v „demokratické poddané“, kteří mocenské nároky vládců a jejich státu poslušně akceptují. Představa jediného centra politiky, jež vzniká právě v modelu industriální společnosti, je typicky polovičatou demokracií. Podle Becka se taková politika mění ve veřejně financovanou reklamní agenturu nabízející světlé stránky vývoje, o jehož konečných dopadech toho ani příliš neví, ani je nemůže příliš ovlivnit. (Beck 1986: 358)

Nezbytnost nové politiky

Tato situace přímo volá po promýšlení alternativních způsobů dělání politiky. Zastaralé instituce průmyslové moderny typu suverénních národních států, údajně vše řešícího hospodářského růstu, stále nákladnějšího sociálního zabezpečení, velkých politických stran a pravo-levé možnosti volby jsou příliš poplatny minulému století, než aby mohly pomoci řešit problémy století příštího.

Politika v té podobě, v jaké je dnes dělána, nejenže není schopna účinněji řešit již dnes existující rizika, ale ani vzdáleně nemá vliv na to, která nová rizika nás budou ohrožovat zítra. Politika není schopna řídit vývoj vědy a techniky a přitom za důsledky tohoto vývoje před voliči zodpovídá. Ani směrem do budoucna není v dnešní podobě o nic přínosnější. Obrisy nové společnosti dnes nevyrůstají z parlamentních diskusí ani z rozhodnutí vlády a státní správy, ale z oblasti mikroelektroniky, reaktorové techniky a genetiky. Také zde politikové zodpovídají za něco, co nekontrolují a čemu ani nerozumějí. V této situaci parlament přestává být centrem racionální tvorby vůle, a to tím spíše, že mu na síle ubírají stranické frakce a státní byrokracie, které se snaží jednat na vlastní pěst. Na jedné straně tak roste váha technokratů, na straně druhé vliv nátlakových skupin velkých firem a celých odvětví.

Kořeny těchto paradoxů tkví ve způsobu, jímž se systém politiky v minulosti diferencioval od systémů ostatních, především od systému ekonomiky a systému vědy. Občan je v průmyslové moderně rozdvojen na dvě osoby. Jakožto „citoyen“ má svá demokratická práva v oblasti veřejné politiky. Jakožto „bourgeois“ hájí své soukromé zájmy v oblasti ekonomiky. V první oblasti může být moc vykonávána jen za souhlasu spoluobčanů. Ve druhé oblasti, do níž patří kromě osobního soukromí právě tak soukromé firmy, jako vědecké instituce, však veřejná kontrola ani souhlas spoluobčanů neplatí.

Tento způsob rozdělení vyplynul z charakteru jednoduché moderny. Centrálním problémem průmyslové společnosti byla distribuce „dobra“ v podobě příjmů, pracovních míst a sociálních jistot, jež byly jaksi automaticky vytvářeny v oblasti výroby a stále více i v oblasti vědeckého poznání. Výrobu a vědu nebylo třeba kontrolovat politicky, neboť „dobro“ přinášela jaksi přímo ze své povahy, tedy i bez jakéhokoliv dohledu.

S tím, jak narážejí na ekologické limity, začínají výroba i věda produkovat stále více rizik a ohrožení. K této proměně, byť je zcela zásadní, došlo postupně a nepozorovaně, pro rizikovou společnost se nikdo nerozhodl a nikdo její příchod neodhlasoval. Přesto poznamenává dnešní charakter světa mnohem více než většina z toho, co bylo vědomě rozhodnuto a slavnostně odhlasováno. Nástup reflexivní modernizace znamená ve skutečnosti naprostou proměnu moderní společnosti, aniž by ovšem došlo k jakékoliv revoluci. „To, že přechod od jedné společenské epochy k jiné se odehrál nepoliticky a nechtěně, nezávisle na všech fórech politického rozhodování, stranou všech linií konfliktů a stranických kontroverzí, odporuje demokratickému sebechápání této společnosti právě tak jako základním představám její sociologie.“ (Beck 1993: 67)

V rámci rizikové společnosti se již zdaleka nerozdělují pouze „dobra“. Stále aktuálnější se stává problém přijatelného rozdělování „zel“, tedy rizik, ohrožení i přímého poškození celých skupin obyvatel. Na tvorbě těchto nevídaných „zel“ se podílí jak průmyslová výroba, tak také věda a její technologie. Přesto oba sektory zůstávají mimo dosah struktur demokratického rozhodování. To bylo omluvitelné a pochopitelné v době, kdy zásobovaly společnost žádanými statky. Nelze to však pochopit a tolerovat v době, kdy ji pro změnu zásobují obávanými riziky a škodami. Znečištěné potraviny, voda a vzduch zanášejí do nejintimnějších oblastí soukromí prvek obecně politický. Odtazité otázky hospodářského profitu vzdálených firem a bezpečnosti provozu vzdálených laboratoří se stávají existenčními otázkami všedního dne.

Jednoduchá moderna byla politicky polarizována na ose pravo-levé. Tento magnetismus v ní polarizoval všechny politické otázky. Hlavní spor probíhal o to, v jakém poměru rozdělovat zisky a odměny produkované průmyslovou společností. Riziková společnost přináší zcela jiné problémy a spory. Ústřední postavení v ní zaujímají nové dichotomie: vnitřní-vnější, jistý-nejistý, politický-nepolitický.

Problém vnitřní versus vnější je aktualizován silným proudem protimoderny, jenž parazituje na jistých prvcích moderny a zároveň ožívuje motivy, s nimiž se moderna chtěla vypořádat. Příkladem je pseudonaturalizace sociálních vztahů v podobě rasismu rozvíjeného v prostředí moderních měst.

Protiklad jistý a nejistý se stává centrálním právě v podmínkách rizikové společnosti, ať již v ohledu rizik sociálních, technologických či ekologických. Konečně protiklad politický-nepolitický poukazuje na prudké změny, k nimž dochází v reflexi a ve snaze novým rizikům čelit. V souvislosti se vznikem nových politických dichotomií se významně přesunuje typ zabezpečení, o jehož zajištění je sváděn spor. V minulém století se jednalo o zabezpečení v rovině sociální rovnosti, dnes jde stále více o zabezpečení ve smyslu života, zdraví, přežití.

Význam ekologie pro vznik nové politiky

Ekologické problémy nejsou problémy jako každé jiné. Tradiční politické strany bohužel nebyly a nejsou schopny jejich zcela zásadní významovou odliš-

nost rozpoznat. Prokazují to tím, že bod o ekologii zařazují jen jako jeden z řadových bodů svých politických programů. Tím pouze potvrzují, že stále žijí mentalitou jednoduché moderny. Řídí se svými starými ideologiemi, které se vyjadřují nejen k otázkám ekologickým, ale například také k feminismu, k problému vlády technokratů či k alternativám v oblasti energetiky jako barvoslepý o barvách.

Klasické politické strany působí dojem jakýchsi zombí-institucí: historicky jsou už vlastně mrtvé, pořád však nemohou zemřít. Klasické politické strany chtějí stále organizovat veřejný život. přitom si nepovšimly, že i bez nich jsou dnes všichni zorganizováni počínaje homosexuály přes rozvedené matky a otce až po ekology a obchodníky se zbraněmi. Strany ve svých programech stále chtějí hájit zájmy těch, kdo je bez nich dokáží prosazovat účinněji. Navíc se pokrytecky zaklínají různými verzemi liberalismu, byť jejich cílem je ovládnout stát, který však chtějí mít zároveň co nejslabší. Lidé tyto kupíci se paradoxy vnímají, výsledkem je, že strana nevoličů je jediná, jejíž preference neustále rostou. Osifikované politické strany stále méně vyhrávají volby díky lepším kandidátům a programům, stále více se spoléhají na to, že dokáží svými skandály znechutit voliče méně než strany druhé. Beck proto přirovnává politické strany k dinosaurům zašlé průmyslové epochy, kteří přežívají mimo jiné proto, že o existenci samotného partajního systému žádné volby neprobíhají. Při zdůvodňování své existence se odvolávají na zájmy demokracie, i když de facto působí proti ní svou snahou ovládnout zároveň parlament, vládu i justici, a tak zrušit dělbu moci, která je základem demokracie.

Právě ekologická výzva může napomoci nalézt z této slepé uličky východisko. Tímto východiskem je, v termínech Ulricha Becka, subpolitizace společnosti. Antikvárnost politických stran, modelu suverénního státu i klasických politických ideologií souvisí s tím, že hledáme politiku na špatném místě. Svět politiky se ve skutečnosti už dávno rozdvojl. Na jedné straně přežívají politické instituce z minulých století, které, vzhledem ke hrozícím problémům, téměř nic pozitivního nekonají, a slouží jen jako symboly zašlé legitimacy. Na straně druhé existují individua s jejich každodenním rozhodováním, které se ve skutečnosti stává novou arénou politiky.

Dochází tak k historickému přemístění politického a nepolitického. Politiku je stále méně možné ztotožňovat se státem a institucemi, které usilují o jeho ovládnutí. Naopak, právě ty oblasti rozhodování, které v epoše průmyslové moderny platily za nepolitické — soukromí a každodennost, hospodářství a věda — se stávají skutečnými ohnisky politicky relevantního. „Politická konstelace industriální epochy se stává nepolitická, zatímco to, co v industrialismu platilo za nepolitické, se stává politickým.“ (Beck 1993:157)

Celá oblast ekologických problémů je politicky tematizována nikoli zásluhou klasických politických institucí jednoduché moderny, nýbrž především skrze občanské iniciativy. Právě ony prosazují starost o ohrožené prostředí dokonce i proti vůli etablovaných politických stran. Tato témata vnesly do politiky pri-

márně ekonomické subjekty, vědecké instituce či dokonce státní moc. Ty všechny se je snaží zároveň zvládat a zároveň bagatelizovat podle svých starých receptů. V lepším případě pouze druhotně reagují na impulzy přicházející z občanské společnosti a snaží se víceméně neorganizovaně a nárazově prorazit bariéry „institucionalizované ignorance“. V sedmdesátých a osmdesátých letech se začalo stále více ukazovat, že problémy ekologické, ale také problémy nezaměstnanosti či otázka vždy chybějících peněz na sociální zabezpečení mohou být stěžejně řešeny politickými mechanismy, které kdysi vznikly pro řešení problémů zcela jiných, především problémů distribuce „společenského dobra“.

Jestliže se lidé i za této situace vyslovují pro pravici či levici, nemusí to být proto, že by si od své preferované strany slibovali řešení svých problémů, ale spíše proto, že prostě nemají jiné vodítko pro orientaci ve světě politiky. Používají tedy vodítko, které je jim nabízeno jako jediné možné, i když sami více či méně zřetelně cítí jeho antikvárnost.

Občanské iniciativy zaplňují v rizikové společnosti prostor politického vakua otevřený ve výrazné míře právě ekologickými problémy. Jsou pružnější, úspornější a pohyblivější než staré politické instituce. Nemají stálé centrum, trvalé kompetence a často ani homogenní představy o svých cílech. Vyvíjejí tlak na uspořádání společnosti odzola, tedy proti zásahům elit, jež se samy ustavily, proti setrvačnosti všemocného státu i proti iluzím neviditelné ruky trhu. Nemají zájem donekonečna oživovat staré protiklady a konflikty minulosti. Naopak, zcela neklasicky smíchávají pravicovost s levicovostí, radikalismus s konzervatismem, víru v demokracii i její tvrdou kritiku.

Vakuum, které se snaží ekologové a obhájcí lidských práv či práv zvířat zaplnit, láká ovšem i jiné netradiční síly. O jeho kolonizaci usilují také stoupenci protimoderny v podobě rasistů, nacionalistů, fašistů, ultrapravičáků. Zde vznikají jedny z nejkritičtějších ohnisek rizik v rámci rizikové společnosti. Zde se rozhoduje, zda ekologická výzva nalezne odpověď v podobě ekodemokracie, anebo naopak ekodiktatury.

Toto kardinální a nesmírně riskantní rozhodování nemůže být dlouhodobě odkládáno pod žádnou záminkou. Ekologická výzva bude do budoucna jedinec silit. To proto, že ekologická otázka tematizuje stále důrazněji ústřední problém moderní společnosti — problém systémově podmíněného a právně legalizovaného a politicky zneviditelnovaného porušování základního lidského práva, práva na život a zachoalost občana. (Beck 1991:17)

Ekologická krize zůstane neodbytná a zaručeně nezmizí z politické scény také proto, že radikálně zpochybňuje funkčnost systémového charakteru moderny. Ekologická krize zpochybňuje vhodnost způsobu, jímž se v minulosti osamostatnily základní oblasti reprodukce moderní společnosti, především oblasti ekonomiky a vědy. Osamostatnělá ekonomika hospodářsky roste bez ohledu na limity přírodního prostředí. Právě ekologie ji zbavuje její zdánlivé neutrality a apolitičnosti. Osamostatnělá věda nese zodpovědnost za mnohá technická vylep-

šení moderního barbarství, ať již má podobu Hirošimy či koncentračního tábora. Vždy se snilo o tom, že společenské a přírodní vědy se jednou sejdou. Dnes se tak děje. S notnou dávkou ironie k tomu však dochází nikoli na poli exaktnosti, ale na poli politizace. Přírodní vědy byly v souvislosti s modernizací barbarství natolik zatíženy politickými implikacemi jako v minulosti vědy společenské.

V této situaci může iracionalismus vytýkat s čistým svědomím kritikům vědy pouze ten, kdo by jej dokázal z vědy samotné eliminovat. Neboť co je vlastně iracionální na protestech proti ničení životního prostředí, které je ničeno, proti atomové destrukci, která skutečně hrozí, či proti genetickým manipulacím, které jsou doopravdy kdesi v tajných laboratořích prováděny?

Funkčnost osamostatnění sféry ekonomiky či vědy, které se následně vymanily z politické kontroly, je zřejmá tehdy, uvážíme-li zpětnovazebný charakter ekologických rizik a poškození. Ohrožování a poškozování přírody se přece netýká pouze přírody či pouze našeho zdraví. Ve svých dopadech ohrožuje také vlastnické vztahy a pracovní příležitosti, poškozuje kapitál podnikatelů stejně tak jako zájmy národních států i hospodářské předpoklady prosperity celých odvětví a regionů. Produkuje nové a nebezpečné mezinárodní nerovnosti. Také vědění o ekologických rizicích získává zcela nový rozměr. Mění rázem nepolitické v ostře politické, získává tak značný politický potenciál. „Tím se stává zřejmým, oč jde vlastně ve veřejném sporu o definování rizik, jež nás ohrožují: nejen o zdravotní důsledky pro přírodu a člověka, ale o sociální, hospodářské a politické vedlejší důsledky těchto vedlejších důsledků: jedná se o hroucení trhů, znehodnocování kapitálu, o byrokratickou kontrolu rozhodování firem, o otevírání nových trhů, o mamutí náklady, soudní spory a nařízené kompenzace“.(Beck 1986:31)

Ekologická rizika postihují všechny: klesá hodnota chřadnoucích lesů, kontaminované potraviny a nápoje nejdou na odbyt, ceny pozemků v blízkosti atomových elektráren klesají.

Těmito a mnoha dalšími způsoby provádějí dopady ekologických rizik zvláštní formu vyvlastnění. Je právě tak nerevoluční, jako systematická. Vzniká tak konflikt mezi zájmy zisku těch, kdo řídí průmyslový proces, a zájmy těch, jejichž majetek je důsledky tohoto procesu znehodnocován a jejichž vlastnictví je ohrožováno. Jsme sice všichni na jedné lodi (a atomové či chemické nebezpečí ruší sociální distanci), zároveň však existují celé země, celá odvětví a celé druhy činnosti, které z vytváření rizik profitují, zatímco jiní na ně doplácí. Sociologie dosud dluží vypracování schémat sociální struktury, jež by tyto skutečnosti dokázala postihnout.

Na pozadí toho všeho vznáší ekologická výzva důrazně otázku odpovědnosti, tedy odpovědnosti skutečné a vymahatelné. Dnešní moderna na všech stranách plodí rizika, jež nemohou být eliminována standardními moderními způsoby, tedy například metodou pokusů a omylů. Závratnost těchto rizik znovu a v celé naléhavosti otevírá otázku dostatečnosti existujících záruk. Jsme dostatečně pojištěni vůči nepředvídatelnostem nově vyvíjené techniky? Pokud se něco stane,

kdo ponese vinu a kdo přejímá starost o odškodnění poškozených? A nebyla už náhodou překročena hranice, za níž každá ochota k reparacím pozbývá smyslu?

Riziková společnost je společnost se špatným svědomím. Zpronevřuje se totiž elementárním předpokladům důvěryhodnosti společenského kontraktu. Tím, že plodí stále nová rizika, udržuje a stupňuje v lidech obavy a strachy, k jejichž odstranění právě společenský kontrakt slouží. Bagatelizování strachů a nejistot může být pouze dočasným a jen málo účinným řešením tam, kde zdroje strachu jsou zároveň vlastními zdroji vnější prosperity společnosti. „V rizikové společnosti se tak zacházení se strachem a nejistotou stává v rovině biografické i politické klíčovou civilizační kvalifikací a vytváření příslušných schopností patří k hlavním cílům vzdělávacích institucí“. (Beck 1986:102)

I přes zdvojené (svobodně tržní a státně byrokratické) jištění dochází stále k novým sociálním a ekologickým katastrofám. Ne snad proto, že by tyto pojistky byly slabé, ale proto, že právě jejich chod patří ke hlavním zdrojům všech potíží. Vynález zcela jiných pojistek, tedy institucí, jež umožní smířit expanzivitu moderny s limity přírodního prostředí a sociální přizpůsobivosti se tak stává klíčovým problémem společenského, politického, hospodářského a technologického vývoje reflexivní moderny. Krize průmyslové společnosti, jež je zároveň podstatou rizikové společnosti, vybízí k reformaci zestárlé moderny k mnohem radikálnější moderně.

Závěrem: O úloze sociologie

Sociologie je typickým produktem jednoduché průmyslové moderny. Všechna její paradigmata se také zabývají popisem procesu modernizace. Klasická sociologie se tento proces snaží vysvětlit, ať již mu přitaká, či jej odmítá a kritizuje. Postmoderní sociologie chtějí zase vysvětlit, jak se stalo, že moderna už neexistuje či alespoň nedominuje společenskému vývoji.⁶

Problémem sociologie je, že se snaží analyzovat poměry reflexivní moderny s použitím kategorií, jež vznikly pro potřeby analýzy moderny jednoduché. Přitom není vůbec jisté, zda a nakolik její základní pojmy typu rodina, povolání, třída či vrstva odpovídají měnící se realitě. Mnohé naznačuje, že sociologové v abstraktní a rádoby exaktní rovině provozují totéž tápání, které v rovině každodennosti poznamenává ty, kdo chtějí nové situace řešit pomocí starých receptů.

Beck hovoří přímo o tom, že standardní sociologie dnes patří do antikvariátu průmyslové společnosti. Změnila se v obyčejnou úředničinu, v pouze „administrativní“ sociologii prozrazující mentalitu správcování společnosti (Beck 1993:273). Autor však zároveň věří, že tento stav není jejím posledním slovem. Připisuje naopak své disciplíně do budoucna významnou úlohu. Měla by otevři-

⁶ Beck uznává, že výjimku v tomto ohledu představuje Wolfgang Welsch se svými úvahami o postmoderní moderně, v nichž lze ostatně nalézt řadu styčných bodů s pojetím samotného autora.

rat oči vůči nové realitě, která svou existencí vyvrací stará schémata myšlení a zpochybňuje staré instituce.

Pro sociologii tak ekologická výzva představuje stejnou příležitost jako pro společnost. Je ji třeba vnímat jako „dar z nebe vyzývající k univerzální sebereformaci až dosud fatalistické průmyslové moderny“ (Beck: 1993:247). Naopak bez sociologie zůstává ekologická otázka společensky slepá a akčně zoufale bezmocná.

Literatura:

Beck, U.: Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1986.

Beck, U.: Politik in der Risikogesellschaft. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1991.

Beck, U.: Die Erfindung des Politischen. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1993.

